

УДК 821.161.2-31.09

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ВТРАЧЕНИХ ІЛЮЗІЙ У ПОВІСТІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО «САНАТОРІЙНА ЗОНА»

Савченко З. В.

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

У статті досліджено проблему еволюції ідейних пріоритетів творчості М. Хвильового, зумовленої впливом трагічних історичних процесів початку ХХ століття. Авторка зосереджує увагу на аналізі образної системи повісті «Санаторійна зона» з метою виявити письменницьку позицію щодо причин психологічної кризи безпосередніх учасників революційних подій у період втрати ідеологічних ілюзій.

Ключові слова: «зайві люди», втрата ілюзій, розрив між дійсністю та ідеалом, зневіра, трагізм.

Savchenko Z. V. Художественная интерпретация проблемы утраченных иллюзий в повести Николая Хвильового «Санаторийная зона». В статье рассматривается проблема эволюции идейных приоритетов творчества Н. Хвильового, обусловленной влиянием исторических процессов начала ХХ века. Автор сосредоточила внимание на анализе образной системы повести «Санаторийная зона» с целью выявить писательскую позицию касательно причин психологического кризиса непосредственных участников революционных событий в период утраты идеологических иллюзий.

Ключевые слова: «лишние люди», втрата ілюзій, розрив между действительностью и идеалом, разочарование, трагизм.

Savchenko Z. V. Artistic interpretation of problem of lost illusions in the novel «Sanatorium zone» written by Mykola Khvylovy. The problem of evolution of ideological priorities of the Mykola's Khvylovy creation, which is caused by the influence of historical processes of the early 20th century, is viewed in this article. The author is focused on the analysis of shaped system of the novel «Sanatorium zone» with a view to identify the writer's position on the causes of psychological crisis of the direct participants in revolutionary events in the period of loss of ideological illusions.

The analysis of individual characters worldview made it possible to conclude that post-evolutionary reality destroyed their representations of the role in building a new society. As a result, several types of «excess people» have appeared. The first includes those, who dreamed about romance of change, about free development of personality, but saw, that people gradually turn into faceless mass, addition to machines. The second type is creative youth, who are incapable of applying themselves in the atmosphere of philistinism and greyness. The third type are people, that not only superfluous, but dangerous, because they get used to blindly fulfill the other people's commands during the revolution and deliberately don't want to change position. Each of the representatives of three types couldn't reach emotional balance and was in a conditional isolation in the new conditions. Characters are united by the thought of death. This reinforces the author's idea about impossibility of harmony between old ideals and reality.

Key words: «excess people», loss of the illusions, gap between reality and ideal, disappointment, tragedy.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Доба активних пореволюційних змін в Україні, позначена кривавими трагедіями, нищенням, руйнацією – 20-ті роки ХХ століття стали водночас добою бурхливого літературно-мистецького життя, насиченого надзвичайним творчим потенціалом, енергією, що шукала виходу у творах, нових за змістом і формою. Цей час увійшов в історію української літератури як період сміливих експериментів, що супроводжувався багатообіцяючими гаслами свободи, соціального й національного визволення, а отже виявився сприятливим для зародження різноманітних творчих ініціатив, що й породило строкатість, галасливе змагання численних угруповань, шкіл, течій. Серед такого поліфонізму на

особливу увагу заслуговує вітаїстична концепція, відстоювана М. Хвильовим та його однодумцями. За спостереженням В. Агеєвої, у світоглядно-філософському плані це явище стало продовженням неоромантичних тенденцій першого пореволюційного десятиліття з чітко окресленою настановою на активне життєствердження та життєтворення [1, 184]. Але поряд з цим романтичний порив «у блакить» набув у представників нового стилю більш земного змісту. Їх ідеали у світлі суспільних перетворень видавалися конкретнішими, майже втіленими. За визначенням Ю. Шереха, для більшості прихильників «романтики вітаїзму» мистецьким дороговказом слугував ««бойовий ідеалізм» – у лапках – молодого класу – пролетаріату, здатність не давати суспільству заснути, виявляти «подвійність людини нашого часу»» [4, 290]. Активний романтизм не зв'язував письменників жодною мертвою догмою, бо на думку

його апологетів єдність нового стилю визначалася вищими законами, суголосними винятковим умовам буття і свідомості української нації. «Тонус активного сприймання життя і активного ставлення до нього проймає всю їхню творчу істоту, навіть коли поет розірваний рефлексіями, гірким сарказмом чи всеспалимою ненавистю» [2, 215].

А рефлексії досить швидко зайняли одне з панівних місць у філософії активного романтизму. Момент віри під впливом пореволюційних реалій змінився розчаруванням, що в межах творчості М. Хвильового зумовило зміну ідейних пріоритетів. Якщо на ранніх етапах літературної діяльності письменника щиро захоплював образ дещо утопічної «загірної комуни», про що свідчать численні оповідання збірки «Сині етюди», то вже згодом, чесно визнаючи наявність прірви між вимріяним ідеалом та спотвореною дійсністю, митець починає фіксувати процес психологічного зламу в середовищі вчорашніх борців революції, котрі так і не змогли пристосуватися до нових умов існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Визначений вектор еволюції ідейних пріоритетів творчості М. Хвильового знайшов своє підтвердження в наукових розвідках провідних вітчизняних літературознавців, зокрема В. Агєєвої, Т. Гундорової, І. Дніпровського, М. Жулинського, А. Колісниченка, В. Мельника, В. Пафаренка, Л. Плюща та ін. Щоправда, переважна більшість з них апелювала до публіцистичних виступів видатного представника українського «розстріляного відродження» та до аналізу збірки «Сині етюди» й роману «Вальдшнепи». Ми ж переконані, що проблема втрачених ілюзій найбільш потужно зазвучала в повістях М. Хвильового, написаних протягом 1923-1927 років.

Тому **метою** запропонованого дослідження став докладний аналіз внутрішніх протиріч героїв повісті «Санаторійна зона», в якій, на наш погляд, у повному обсязі представлена авторська типологія образів «зайвих» людей пореволюційної доби.

Виклад основного матеріалу дослідження.

До усвідомлення приреченості існування вчорашніх борців революції М. Хвильовий прийшов, ставши свідком того, як піднесені пориви ідеологічної боротьби та героїка громадянської війни в Україні перетворились на сіру буденність, невлаштованість, позначену соціальними контрастами непевської дійсності. Герої письменника – мрійники, романтики, лицарі й фанатики, охоплені полум'яним бажанням «підігнати» історію, одним стрибком, одним шаленим зусиллям переміститись у світле, утопічно-гармонійне майбутнє, –

якось враз відчували себе зайвими. Деякий час вони ще намагалися знайти логічне пояснення власній неспроможності порозумітися з епохою (про це свідчать новели «Редактор Карк», «Заулок», «Юрко», «Синій листопад» тощо), однак, як і сам їх творець, швидко усвідомили марність власних зусиль. Тому останнім притулком для «безгрунтовних романтиків» стає «Санаторійна зона» (саме таку назву має одна із найбільш показових повістей М. Хвильового).

У замському санаторії зібралися здебільшого невдахи, надломлені життям, котрі болісно переживають крах ілюзорних ідеалів. У першу чергу це анарх, недавній самовідданий боєць революції, її «караючий меч», волелюбний мрійник, котрий унаслідок усвідомлення спотворення колишніх ідей опинився в становищі безпорадного хворого. Він зневірився в майбутньому, яке раніше уявляв «прекрасним запашним садом», – тепер реальнішою йому видається перспектива перетворення людини на уніфікований додаток до машини. Герой не може з цим змиритись, однак не бачить можливості виправити ситуацію, до якої теж причетний, тому й відчуває безсилу злість. *«Бачите, – доводить анарх своїй опонентці Катрі, – не тільки ви гніваєтеся на мене, а й я сам ненавиджу себе, висловлюючи те, що ви зараз чули. Але що ж робити – так воно єсть, і так воно буде. Для нас, безгрунтовних романтиків (а до них належите і ви, і я, і Хлоня), для нас це, безперечно, боляче держати на своїх плечах. Коли хочете, тепер мене мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я зайвий і шкідливий чоловік. Раніш, в інші століття, були зайві люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі»* [3, 402].

Дещо по-іншому переживає своє становище поет Хлоня. Він не має такого життєвого досвіду, як анарх, але інтуїтивно відчуває неможливість відродження тих романтичних ідеалів, якими марила його душа. *«Декілька років тому, – відзначає юнак, – почалась нова епоха. Це були прекрасні незабутні дні. Я тоді був зеленим хлоп'яком. Але я тоді почув цей надзвичайний грохот. Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха?»* [3, 409]. Для Хлоні роки героїчної патетики виявилися лише яскравою миттю. Жорстока реальність відібрала в нього мрії, надії, ілюзії, створивши навколо атмосферу повної ізоляції. І хоча наївний поет ще вірить в існування «геніального м'ятежника», але навіть він усвідомлює силу тих ланцюгів, якими його закуто, розуміє, що ніколи вже відчайдушний героїзм «...не про-

рветься з холодного всесильного льоду, і не вийде корабель в стихію» [3, 411].

Песимізм стає провідною ознакою роздумів Хлоні. Це стосується і його душевного стану, визначеного єдиним словом «скупно», і його прозорливих передбачень на найближче майбутнє, що поступово гине під натиском «світової сволочи». У підсумку безнадія та відчуття власного безсилля приводять Хлоню, як до речі й анарха, до розуміння невідворотності власної загибелі.

Українська пореволюційна дійсність, відтворена в повісті М. Хвильового, давала якнайреальніші підстави для зневіри. Тому багатьом героям письменника, не спроможним щось змінити, єдиним виходом бачилося самогубство. У такому контексті передсмертний монолог Хлоні, котрий вважає себе вірним учнем Леніна, звучить вражаючим у своїй точності пророцтвом: *«Я вже зараз бачу, як мислі мого великого учителя стогнуть під непосильною вагою бруду й маклерівського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святих, сховається там за його ім'ям і зробить із нього брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися із цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите? Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель»* [3, 461]. Подібне зізнання не залишає сумніву, що М. Хвильовий доволі тверезо оцінював тогочасну суспільно-політичну ситуацію. Джерело скепсису і зневіри його героїв – це в першу чергу потворна деформація соціалізму, дедалі зростаюче розходження між проголошуваними ідеалами й реальною політикою тих, хто все міцніше утверджувався при владі.

Названі протиріччя виявилися настільки болючими для митця, що він насичує ними текст «Санаторійної зони», свідомо нехтуючи художністю, пластикою зображення, поетичністю мовлення. У творі нічого, власне, не відбувається, окрім постійних розмов і суперечок персонажів. Ми можемо лише здогадуватися про минуле героїв, про формування їх характерів тощо. Анарх, Хлоня, Майя – швидше не індивідуальності, а уособлення певного соціального типу, тому з допомогою цих образів в основному й розкривається психологія дещо специфічного українського пореволюційного «втраченого покоління».

У створеній М. Хвильовим галереї «зайвих людей» нової епохи функціонують герої, схожа життєва позиція яких пояснюється різними причинами й передумовами. Якщо про розлад Хлоні зі своїм часом можна говорити як про традиційну

несумісність мрії з далекою від неї, спотвореною багатьма негараздами дійсністю, то причини апатії й зневіри анарха, сильної, по-своєму цілісної особистості, активного учасника революційних подій, значно складніші. Він – голос хворої совісті, уособлення всього скоєного, нехай і в ім'я високої мети. Саме причетність героя до жорстокості й кровопролиття, відчуття власної провини зумовлюють його психологічну травму, а в підсумку приводять до самогубства. При цьому, детально аналізуючи душевний стан та життєву позицію персонажів, М. Хвильовий доходить висновку: найбільш страшними й небезпечними в суспільстві є не ті, хто кається, мучиться під тягарем сумління, а ті, кого совість уже не мучить, хто у своїй катівській діяльності бачить сенс існування, джерело самоствердження, навіть якусь патологічну насолоду (згадаймо слова анарха про людей «не тільки зайвих, але й шкідливих»).

Цей тип презентує Майя – таємна чекістка, чие життя також зламала фанатична ідея. На наш погляд, вона стала своєрідним доповненням образу главковерха чорного трибуналу комуни (новела «Я (Романтика)»). Молода жінка повністю віддалася боротьбі, «принесла в офіру все, що могла». Вона й сама, вочевидь, не відразу відчула, як роз'їдає душу постійне нехтування мораллю, етичними нормами в угоду більшовицькій догматиці. У підсумку позиція Майї виявилася настільки спотвореною, що саме з допомогою цього образу М. Хвильовий продемонстрував неможливість виправдання негідних засобів досягнення мети високими завданнями, що було особливо актуальним у 20-30-ті роки ХХ століття, коли ідеологічна корозія все більше руйнувала душі партійних керівників. Показово, що навіть цинічна Майя з болем констатує: *«Тепер кожний бувший велетень не більш, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпу і ще нахабніше заявляє «ми». Себто «ми», не ті, що пахали, а «ми – власть!» ...Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-от артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить «ми», що ви ніколи не подумаєте інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому я й бачу розклад вершків нашого суспільства»* [3, 468].

Однак, у повсякденному житті героїня й сама часто здійснює відразливі вчинки: *«Ви розумієте? Я просто звикла висліджувати, доносити. І оскільки до інших справ була постійна індиферентність і оскільки я завжди пам'ятала, що охоранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу – сто чортів! – не можу без*

неї жити» [3, 477]. Шпигунство стає потребою душі, єдиним засобом самоствердження колишньої чекістки: «Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потребую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти в підвалі...» [3, 478]. Здавалося б, активна діяльність Майї повинна протиставити її табору «зайвих людей», однак такий фанатизм, сліпе служіння ідеї в нових умовах також виявилися непотрібними суспільству. Революція спотворила героїню й кинула напризволяще, що й приводить її до відчуття повної безвиході. Можливо, тому анарх і не відчуває до жінки, котра шпигувала за ним, торгуючи власним тілом, ні злоби, ні ворожечі – швидше особливу близькість, бо й сам іноді приймає абсурдно перевернуту ієрархію цінностей, моральний кодекс «шкідливої» й водночас глибоко травмованої людини.

Усвідомлюючи небезпеку аналізованого ним явища, М. Хвильовий в епізодах виняткової сили розкриває рівень ницості своєї героїні. Зломлений, доведений до межі самогубства анарх пропонує Майї покінчити з собою заради її втіхи і в ту ж мить у діловому запитанні співрозмовниці про револьвер чує «і легкий дріж, і сховану радість», «тваринну радість».

Психологічна криза «безґрунтовних романтиків», «зайвих людей» М. Хвильового ще більше поглиблюється з появою в їхньому останньому притулку метранпажа Карно. Його значеннєві ресурси вибивають узвичаєний духовний порядок санаторію з насидженого, адаптованого місця чітко вираженим потенціалом свідомої впертості, різючої (аж до цинічності) енергетики в просуванні до визначено-скристалізованої мети: «Зранку він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде відділя» [3, 449]. Перше, що робить Карно в зоні, – це декларує актуально-дієву присутність своїх можливостей. Метранпаж є тією постаттю, зіткнувшись із якою, майже кожен санаторієць отримує можливість поновити відчуття подібної якості в собі самому або ж екзистенційно актуалізувати її відсутність. Ця ситуація не може не вражати героїв: щойно з'явившись, Карно «...одразу ж всіх зацікавив...зацікавив і своєю поведінкою, і своїми манерами» [3, 450]. З його приїздом санаторій починає втрачати звичну позу. Анарх підтверджує це вербально – «от!». Незважаючи на мінімум слів та відсутність будь-яких додаткових пояснень, надалі подія унаочнюється, стає глибоко іманентною для всіх (Майя, наприклад, починає розмовляти «суворо, міняючи тон», у декого гіпертрофується схильністю до істерії тощо). Санаторійці – хто відкрито,

хто приховано – на тлі Карно відчувають свою екстраглибинну неспроможність перед буттям (саме тому в М. Хвильового й виникає феномен «останньої фаланги зайвих людей», не потрібних ні світові, ні собі). Групування персонажів твору набуває радикальних форм: з одного боку – «весь санаторій», з другого – «сам Карно».

Найбільш адекватний вплив метранпаж здійснює на анарха, реакцією якого стає спочатку збен-теження, а потім агонізуюче відродження себе як особистості, націленої на смерть. При зіткненні з опонентом герой ще глибше усвідомлює безвихідь та безнадію: «Коли анарх підходив до тієї думки, що він може, коли схоче, покинути санаторійну зону, – десь в глибокій тайниках ховалась йому мисль, що він неправду каже, що відсіля він ніколи не вийде, що відсіля нема повороту, як із того світу, що в цім саме й полягає – коли він хоче – вся драма» [3, 475]. У такому контексті образ Карно, на наш погляд, сприймається як своєрідний символ доби пореволюційних покручів. Протиставляючи його непривабливу й непоказну зовнішність силі впливу на людей, М. Хвильовий, по суті, дає об'єктивну оцінку суспільній ситуації: з одного боку, сірість, буденність, мізерність дійсності, а з іншого – її всесильність. Про останній факт свідчать не лише особистісні характеристики Карно, а й манера його поведінки, що створювала атмосферу підозрливості, страху, невпевненості в собі. Символічного звучання набуває й момент появи героя в санаторійній зоні. Це стало свідченням проникнення жорстокої реальності в останній притулок «безґрунтовних романтиків», що поглибило їхню душевну кризу і в підсумку прискорило трагічну розв'язку. На такому загальному тлі дещо непереконливо звучить традиційне «вірую» М. Хвильового, до того ж вкладене в уста безіменної психічно хворої: «Отже з тих двох початків, які борються в мені: життя і смерть, перемагає перше... Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокоїної республіки нарешті заграє голубий промінь і вона найде те, чого так довго шукає... я вже бачу перед собою нових невідомих людей – сильних, як леопард, прозорих, як чека, і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?» [3, 486-487]. Такий фінал «Санаторійної зони» міг бути проекцією на перспективу, але аж ніяк не співпадав з об'єктивно відтвореною письменником атмосферою зневіри як у колишніх переконаннях, так і в можливості знайти вихід із глибокої соціально-психологічної кризи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, хочемо зазначити, що роз-

почавши свою літературну діяльність зі звеличення революційної стихії, насиченої героїко-романтичним пафосом, М. Хвильовий досить швидко прийшов до усвідомлення трагічності пореволюційної дійсності, що вплинуло на ідейні доміанти його зрілих повістей, зокрема й «Санаторійної зони». Твір містить усі ознаки психологічної прози: письменник не зображує конкретних подій, а зосереджується на внутрішньому світі героїв, які намагаються, але не можуть порозумітися зі своєю епохою. Колишні піднесені ідеали кожному з них видаються безглуздя на загальному сірому тлі. Звідси постійна напруга, відчуття зневіри, приреченості, а як наслідок – непереборна самотність від усвідомлення неможливості «вписати» своє життя в новітню систему цінностей. Показово, що

М. Хвильовий не обмежується характеристикою якогось одного типу «безґрунтовних романтиків». Його герої мають різний життєвий досвід, керуються різними принципами, але дійсність виявляється сильнішою за кожного з них. Тому навіть сховавшись від спотвореного зовнішнього світу за символічним парканом санаторійної зони, герої не здатні віднайти внутрішньої рівноваги, як не зміг її відновити свого часу і сам письменник. Вважаємо, що в цьому полягає не лише драматизм майстерно змальованої умовної ситуації. На наше переконання, повість М. Хвильового дає можливість якомога глибше усвідомити трагедію всього українського народу, що волею долі опинився в епіцентрі складних історичних процесів початку ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. Проза М. Хвильового і літературний експресіонізм початку ХХ століття. Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX-XX ст.). Київ: Заповіт, 1997. С. 179-201.
2. Костюк Г. У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930-1980. Київ: Сучасність, 1983. 457 с.
3. Хвильовий М. Твори: у 2 т. / упор., передм. М. Г. Жулинського, упор., прим. П. І. Майданченка. Київ: Дніпро, 1990. Т.1. 649 с.
4. Шерех Ю. Третя сторожа. Київ: Дніпро, 1993. 587 с.